

MAGYARÖRMÉNY TUDÁSTÁR

Jelen dokumentumot a Magyarörmény Tudástár ingyenes digitális könyvtárból töltötték le. A pontos felhasználási jogokat kérjük nézze meg a honlapon!

www.MagyarormenyTudastar.hu

SZENT ATANÁZ GÖR. KAT. HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA
INSTITUTUM SANCTO ATHANASIO NOMINATUM

ATHANASIANA

SI

Nyíregyháza
2020

ATHANASIANA
a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola folyóirata

Alapítva 1995-ben

Főszerkesztő:
Ivancsó István

A szerkesztőbizottság tagjai:
Janka György, Szabó Péter, Véghseő Tamás, Vincze Krisztián

A szerkesztőség címe:
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
H 4400 Nyíregyháza
Bethlen G. u. 13–19.
Tel./Fax: +36/42/597-600
www.szentatanaz.hu
szentatanaz@szentatanaz.hu

Postacím:
H-4401 Nyíregyháza, Pf. 303

Felelős kiadó:
Véghseő Tamás rektor

© Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2020

ISSN 1219-9915

Megrendelhető a fenti címek bármelyikén
Az egyes számok ára: 1.000 Ft

Tartalom

Papp Miklós: Ikon és etika	7
Ivancsó István: „Üdvözlégy, Mária, Pócsnak ékes Csillaga” – A máriapócsi kegykép és története a klockocói kegykép tükrében	35
Makkai László: A papi / lekipásztori krízis pasztorálpszichológiai reflexiói	45
Soltész János: Az erények teológiatörténeti vázlata a II–V. század- ban	67
Cselényi István Gábor: Máriapócsi énekeink teológiája	77
Janka György: Egy sekrestyés az állambiztonság hálójában	93
Nagy Kornél: A leMBERGI ÖRMÉNY (Rutén) Kollégium alapítása (1664–1681)	106
Szegvári Zoltán: Valószínűtlen kötelékek? – Bizánci-latin baráti kapcsolatok Manuél Kalekás, Kijevei Isidóros és II. Manuél Palaiologos válogatott leveleiben	135
Obbágy László: „Mindent megad a Szentlélek...” – Pünkösdi kaleidoszkóp katekétáknak	147

KÖNYVAJÁNLÓ

Legújabb könyvek	173
------------------------	-----

KRÓNKA

A 2019/2020-as tanév második félévének fontosabb eseményei	190
--	-----

BIBLIOGRÁFIA

Gánicz Endre: Keleti egyházi bibliográfia magyar nyelven 2019– 2020	199
--	-----

NAGY Kornél

A leMBERGI ÖRMÉNY (Rutén) Kollégium alapítása (1664–1681)¹

TARTALOM: 1. Bevezetés; 2. A történeti előzmények; 3. Az örmény kollégium alapítása és korai tevékenysége; 4. Összegzés.

KORNÉL NAGY: The Foundation of the Armenian (Ruthenian) College in Lviv (Lemberg, Lwów, Ilov) (1664–1681)

The present article focuses on the foundation and early activity of the seminary known as the Armenian College (Collegium Armenum) in Lviv in 1664, during the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth, from a churchhistorical and Armenological point of view. The methodology of the study is based on the critical reading of archival sources kept in the archives of Budapest, Yerevan, Rome, Venice and Vatican City, as well as on an analysis of previous and contemporary secondary literature. In addition, Archbishop Nikol Torosowicz's (1603–1681) policies of ecclesiastical union and the relevant historical background, along with his controversial relations with the authorities of the Holy See, are also considered. Finally, it is concluded that the foundation of the Armenian (Ruthenian) College of Lviv is closely related to the birth of the Armenian Catholic (Uniate) Church and modern Armenology.

I. Bevezetés

Mind a mai napig tartja magát az a nézet az egyháztörténetben, hogy a mai értelemben vett örménykatolikus (vagy örmény unitus) egyház az egykori Oszmán birodalom területén jött létre. E szerint 1743-ban alapították meg a Birodalom területén élő, de konfesszionális szempontból Rómához hű örmények számára, élén a szultán által kinevezett örménykatolikus katolikossal.² Ez az állítás azonban a közelmúlt tudományos kutatásai-

1 A tanulmány témájában a 2004., a 2006., a 2008., 2010., valamint 2018. évben adományozott Klebelsberg Kunó Ösztöndíjnak köszönhetően végeztem kutatásokat Rómában és a Vatikánvárosban. Támogatásukat hálással köszönöm.

2 CHARLES AARON FRAZEE, „The Formation of the Armenian Catholic Community in the Ottoman Empire”, in *Eastern Churches Review* 7 (1975) 149–163.; CHARLES AARON FRAZEE,

nak köszönhetően jelentősen átértékelésre szorult, mert a 17. század utolsó évtizedeiben – az akkori Lengyel-Litván Unió (Rzecz Pospolita Obojga Naródow) és Erdély területén –, már létezett az örménykatolikus egyház, és történetük szoros összefüggésben állt a kelet-európai örmény kolóniákkal. Mindazonáltal megcáfolhatatlan tény, hogy az örménykatolikus egyház, a görögkatolikushoz hasonlóan ugyancsak a rekatolizáció szülötte volt, és Kelet-Európában, a koraiújkori Lengyel-Litván Unió területén jött létre a 16. század végén, illetve a 17. század első harmadában.³ Sőt, az örménykatolikus, mint felekezeti fogalom, a kutatás jelenlegi állása szerint, az írott forrásokban először Erdéllyel kapcsolatban bukkant fel, ugyanis korábban a felekezetre inkább az örmény unitus fogalmat használták. Ugyanis III. Károly (1711–1740) császár és király 1726-ban kelt rendelete értelmében arra utasította név szerint az erdélyi örménykatolikus egyházat, hogy mindaddig az erdélyi (gyulafehérvári) római katolikus püspöknek kötelesek hitbéli ügyekben engedelmeskedni, amíg számukra az Apostoli Szentszék püspököt nem nevez ki.⁴

Az 1664-ben az Apostoli Szentszék által életre hívott lemergi (Iwówi, Iwivi) Örmény Kollégium (Collegium Armenum) jelentős szerepet játszott a régió unitus hitű papságának az utánpótlásában. Eleinte a lengyelországi és az erdélyi örménykatolikus egyház számára nevelte ki és biztosította a papképzést, majd 1709-től kezdve az Örmény Kollégium megnyitotta kapuit az unitus hitű rutén, ukrán és belorusz hallgatók előtt is. Az 1720-as évek elejére az oktatási intézmény hallgatóságának a többsége már nem örményekből, hanem mindinkább rutén származású diákokból tevődött ki. Ezt jelzi az is, hogy 1723-ban az intézmény már hivatalosan is felvette az Örmény és Rutén Kollégium (*Collegium Armenum et Ruthenum*) nevet. Sőt a 18. században a szeminárium fontos utánpótlást jelentett a kárpátaljai görögkatolikusok számára is. Továbbá az Örmény Kollégium közvetítő szerepet játszott a Rákóczi-szabadságharcot (1703–1711) követően a munkácsi görögkatolikus püspökség jogállása és betöltése körül kialakult viták

Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire, 1453–1923, Cambridge 1983, 46–58, 88–102.

3 NAGY KORNÉL, „Az elképzelt 'Aranykor'. Az erdélyi örménykatolikus (unitus) egyház a 18. században”, in *Történelmi Szemle* 61 (2019) 267–268.

4 APF = (Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma) Acta SC (= Acta Sacrae Congregationis). Vol. 96. Fol. 143/v.-144r.; APF SC (= Scritture riferite nei Congressi) Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 601r.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*, Vol. 1., szerk. Kovács András, Kovács Zsolt, Kolozsvár 2002, 90.

rendezésében.⁵ Ezért rövid írásunkban a közelmúlt levéltári kutatásainak a tükrében a lembergi Örmény, a későbbi nevén az Örmény-Rutén Kollégium megalapítására, kezdeteire, korai tevékenységére, armenisztikai vonatkozásaira, valamint annak a rövid történeti előzményeire teszünk kísérletet.

2. A történeti előzmények

Az örmény apostoli (keleti) egyház 4. századi alapítása óta szinte állandóan dogmatikai és egyházjogi viták középpontjában és kereszttüzében állt. A 451. évi IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinaton az örmény egyház képviselői a 449-ben a Szászánida Birodalom elleni felkelésben történő aktív részvételük miatt nem tudtak részt venni a tanácskozáson. Khalkédón tanítása csupán fél évszázaddal évvel később, 504–505-ben került az örmény apostoli egyház látókörébe. Azonban az információk hiánya miatt az a téves tanítás jutott el Örményországba, hogy az egyetemes zsinaton rehabilitálták az örmények által is eretnekiségnek tartott nesztorianizmust. Ezért Khalkédón tanítását elvetették.⁶ Ugyancsak félévszázad múltán, az 551–555. években az örmény apostoli egyház székhelyén, Dwin⁷ városában meg-

-
- 5 Az Örmény és Rutén Kollégiumot végül II. József (1765–1790) császár és király szüntette meg rendeleti úton 1784-ben. Az indok az volt, hogy már túl kevés örmény és rutén származású diák tanult a lembergi Örmény-Rutén Kollégiumban APF CP (= Congregazioni Particolari). Vol. 65, Fol. 290r.; APF Lettere SC (= Lettere e Decreti della Sacra Congregazione). Vol. 104, Fol. 104r.; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 4, Fol. 163r.–v., Fol. 165r.–v., Fol. 433r.–v., Fol. 435r.–v.; APF SC Coll. Var. (= Collegi Vari). Vol. 2, Fol. 40r.–57r., Fol. 227r., Fol. 333r.–334r.; APF SC Coll. Var. Vol. 3, Fol. 109r.–v., Fol. 166r., Fol. 176r., Fol. 209r.; HODINKA ANTAL, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest 1909, 478, 497–499, 521–522, 529–542, 583–584.; GREGORIO PETROWICZ, *L'unione degli armeni in Polonia con la Santa Sede (1627–1686)*, Roma, 1950, 148–155.; DMYTRO BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of L'viv*, Rome 1975, 239–245.; DMYTRO BLAŽEJOVSKYJ, *Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutions of Central and Western Europe*, Rome 1984, 39–40.; GREGORIO PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, Roma 1988, 78, 147–148, 175–177, 228–229.; KOVÁCS BÁLINT, „A galíciai örmények hagyatéka Varsóban”, in *Látó – Szépirodalmi Folyóirat* 19 (2008) 65–66.; ASLANIAN, D. SEBOUH, „Prepared in the Language of the Hagarites.” Abbot Mkhitar’s 1727 Armeno-Turkish Grammar of Modern Western Armenian”, in *Journal of the Society for Armenian Studies* 25 (2016) 64.
- 6 KAREKIN SARKISSIAN, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, New York 1975, 8–19, 196–215.; KRZYSZTOF STOPKA, *Armenia Christiana: Armenian Religious Identity and Churches of Constantinople and Rome (14th and 15th Century)*, Kraków 2016, 54–76.
- 7 Jelen közleményben előforduló örmény nevek és fogalmak átírása során a nemzetközileg elfogadott tudományos szabályzatot követtük, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság (*Association Internationale des Études Arméniennes 7 AIEAs*) fogadott el, és irt elő.

tartott zsinaton a jelenlévők úgy határoztak, hogy elszakadnak az egyetemes egyháztól. Ugyanakkor a zsinaton a jelenlévő püspökök és teológusok ortodox és katolikus hitvallást tettek le, továbbá eretnekségnek nyilvánították Jézus Krisztus egy, azaz isteni természetét valló monofizitizmust is. Az elszakadást viszont Konstantinápolyban és Rómában úgy értelmezték tévesen, hogy az örmények támogatták a monofizitizmust és annak vezető teológusait. Emiatt idővel az örmény apostoli egyház Konstantinápoly és Róma egyházegyesítési szándékának a homlokterébe került.⁸

1045-ben a Bizánci Birodalom annektálta a középkori Örményországot, amelyet nem sokkal később 1071-ben a szeldzsuk-török hódítás, majd a 13. században a mongol hordák pusztítása követett. Ezek az események az örmények tömeges, biblikus méretű elvándorlását idézték elő az anyaországi területekről. Így rengeteg örmény a Kijevi Rusz és az utódállamainak a területén lelt új hazára.⁹ A Rurikida Lew Danilovič (1271–1301) halicsi fejedelem 1280 körül alapította meg Lemberg (ma Lviv városa Ukrajnában) városát, amely hamarosan a fejedelemség székvárosa lett. A kezdetektől fogva számos örmény család telepedett le az új város északi negyedében.¹⁰ Az örmények már ekkor monostort alapítottak a Szent Kereszt Felmagasztalásnak a tiszteletére, illetve fatemplomot emeltek, és csakhamar az örmény egyházfő, katolikosz által kinevezett püspök irányította a hitéletüket. 1340-ben Halics és Lemberg (immár Lwów néven) a középkori lengyel királyság fennhatósága alá került. III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) lengyel király 1356-ban a leMBERGI örmények számára széleskörű jogi, gazdasági és hitéleti kiváltságokat biztosított.¹¹ 1363-ban két gazdag krími örmény

8 NINA GARSOÏAN, *L'église arménienne et le grand schisme d'Orient*, Louvain-la-Neuve 1999, 38–42, 91–96, 126–127, 173–178, 187–188, 213, 236–239.; MESROP K. KRİKORIAN, „Calcedonia: storia, conflitti, cristologia e riconciliazione”, in ANTONIO DUCAY (a cura di), *Il Concilio di Calcedonia 1550 anni dopo*, Città del Vaticano 127–131.; NAGY KORNÉL, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Budapest 2012, 27–28.

9 BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 81.

10 FRANK ZACHARIASEWICZ, *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842. 17, 65, 77.; GREGORIO PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, Roma, 1971, 9.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 82.; ELEONORA NADEL-GOLOBIČ, „Armenians and Jews in Medieval Lvov and Their Role in Oriental Trade,” in *Cahiers du Monde russe et soviétique* 20 (1979) 345–388.

11 FERDINAND BISCHOFF (hrsg. von), *Das alte Recht der Armenier in Lemberg*, Wien 1862, 14–20, 39–43, 61–62.; FERDINAND BISCHOFF (hrsg. von), *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*, Wien, 1864, 92–97, 118–124.; TADEUSZ GROMNICKI, *Ormjanie w Polsce Ich historia, prawa i przywileje*, Warszawa 1889, 26–30.; GREGORIO PETROWICZ, „L'organisation juridique des Arméniens sous les monarques polonaises”, in *Revue des études arméniennes – Nouvelle Série* 4 (1967) 340–345.; PETROWICZ, *L'unione*, 12.

kereskedő, Yakob Kaffayec'i és P'anos Vaysurc'i, kegyes adományából pedig felépült a lembergi Szent Istenszülő Mennybemenetele örmény apostoli székesegyház.¹² Egy évvel később, 1364-ben I. Mesrop (Mesrop Artazec'i) (1359–1372) örmény katolikosz a város püspökségét érseki rangra emelte, amelyet a lengyel király is jóváhagyott.¹³ Sőt III. Kázmér a lembergi és lengyelországi örmény közösség számára engedélyezte a szabad érsekválasztás jogát, amelyet az örmény egyházfő is elismert. A középkor óta lembergi örmény papság elsősorban az anyaországi területekről érkezett, és tevélegesen is részt vett a helyi közösség életében.¹⁴

A koraujkorra a Lengyel-Litván Unió területén élő örménység a legmódosabb anyaországon kívüli közösséggé vált. Sőt Lemberg örmény kolóniája templomaival, iskoláival és nyomdájával az örmény kultúra egyik legfontosabb mentsvárává vált, miközben az anyaországi területek az oszmán-török és perzsa hatalmi terjeszkedés ütközőzónájában álltak.¹⁵ Az örmény közösség már a középkorban is szembetalálta magát Róma egyesítő valláspolitikájával, de ezek a kísérletek az örmény világi közösség és klérus ellenállása miatt rendszeresen elbuktak.¹⁶ A Trienti (Tridenti) Zsinatot (1545–1563) követően Róma felől ez a szándék azonban újból felerősödött, sőt az 1596. évi breszti rutén vallási uniót követően kézzelfogható közelségbe került.¹⁷

12 MINAS BŽŠKEANC', *Čanaparhordut' iwn i Lehastan*, Venetika 1830, 104.; ZACHARIASEWICZ, *Wiadomości*, 18.; PETROWICZ, *La chiesa*, 1971, 19–20.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 84.

13 GEORGES BOURNOUTIAN, „A Fresh Look the Causes of Decline of the Armenian Colonies in Poland”, in WALDEMAR DELUGA (ED.), *Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art*, Vol. 9., Warsaw 2011, 145–146.

14 PETROWICZ, *L'unione*, 3.; KRZYSZTOF STOPKA, „The Religious Culture of Polish Armenians (Church–Public Structures and Relations)”, in *Acta Poloniae Historica*, 101 (2010) 163–205.; BOURNOUTIAN, *A Fresh Look*, 147.

15 Lemberg mellett Kameniec-Podolski, Stanisławów és Zamość városa rendelkezett gazdaságilag nagyon erős és jól szervezett örmény közösséggel. BŽŠKEANC', *Čanaparhordut' iwn*, 99–100, 147, 155.; EDMOND SCHÜTZ, „An Armeno-Kipchak Print from Lvov (A. D. 1618)”, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1961) 123–130.

16 Valójában ezek az uniós kísérletek csupán részsikereket eredményeztek. *Zdzisław Obertyński, Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog*, Róm 1934, 12, 24, 44–45.; PETROWICZ, *La chiesa armena*, 52–60.; LEWON BÖŁOS ZEK'YAN, „14 dari kronakan večerē: naxak'ayker Hayoc' ekelec'banakan kargavičakē,” in *Ėjmiacin* 56 (2000) 106–127.; STOPKA, *Armenia Christiana*, 143–156, 193–220, 291–308.

17 BŽŠKEANC', *Čanaparhordut' iwn*, 149.; ALEXANDR OSIPIAN, „Between Mercantilism, Oriental Luxury and the Ottoman Threat: Discourses on the Armenian Diaspora in Early Modern Kingdom of Poland”, in *Acta Poloniae Historica* 116 (2017) 188–201.

1624-ben a leMBERGI ÖRMÉNYI ÉRSEKI HIVATAL az egyházi uniót ellenző Mesrop Kaffayec'i (1550–1624) halálával megüresedett, és a közösség világi képviselői nem tudtak dűlőre jutni az utódlás kérdésében. Három esztendővel később a perzsa Szafavida Birodalom által megszállt Örményországból kíséretével együtt érkezett Lembergbe Melkiszedek (Melk'isēt' Garnec'i) (1593–1627) ellenkatholikosz.¹⁸ A korabeli dokumentumokból kiderült, hogy valójában az örmény főpap menekülni kényszerült szülőföldjéről, miután el-sikkasztotta a rábizott egyházi vagyont és adót. Ezen túlmenően többszörösen is kivívta az anyaországi klérus haragját is, mert egyrészt önjelölt katolikosznak nevezte magát, miközben nem volt ilyenemű felhatalmazása. Másrészt a szentszéki misszionáriusok jelenlétében katolikus hitvallást tett le, harmadrészt az örmények legszentebb ereklyéit – többek között az örmények apostolának, Világosító Szent Gergelynek (Surb Grigor Lusaworič') (257–331) a szent jobbját – a misszionáriusokon keresztül Rómába juttatta.¹⁹

A leMBERGI KÖZÖSSÉGEN BELÜL volt egy ifjú, ambiciózus örmény szerzetes, Nikol Torosowicz (Nikołōs T'orošan) (1603–1681), aki dúsgazdag családjának köszönhetően jó összeköttetésekkel rendelkezett a lengyel főnemes-ségnél és a királyi udvarnál.²⁰ A források tanúsága szerint Nikol Torosowicz 1627-ben felkereste a városban tartózkodó Melikszedek ellenkatholikoszt, és hatalmas vagyon megfizetése fejében elérte nála, hogy őt titokban, az éjszaka folyamán a leMBERGI Szent Kereszt örmény monostorban érsekké nevezze ki, és szentelje fel.²¹

18 Melkiszedek valójában püspöki rangban szolgált, valamint egyházfői helynökként (teľapah) dolgozott, és önjelölt katolikosznak nevezte ki magát, miközben a legális örmény egyházfő V. Dávid (Dawit' Valaršapatec'i) (1587–1629) katolikosz volt, aki a perzsák házi őrzete alatt állt. Erről lásd EDMOND SCHÜTZ, „An Armenian–Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora”, in GYÖRGY KARA (ed.), *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, Budapest 1987, 268–269.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 46–47.

19 MAT (= Matenadaran – Örmény Nemzeti Levéltár, Erewan) MS (= Manuscripta). No. 2644. Fol. 229r.–253v.; ARAK'EL DAWRIŽEC'I, *Patmut' iwn Arak'el Dawrižec'woy*, Valaršapat, 1896, 9–13, 27–29, 222–228.; PETROWICZ, *L'unione*, 9–12, 23.; STEP'ANOS RÖŠK'AY, *Žamanakagrut' iwn kam tarekank' ekelec'akank'*, ašx. HAMAZASP OSKEAN, Vienna 1964, 167–172.; SCHÜTZ, *Armenian-Kipchak*, 272–276, 288.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 48.

20 APF SOCG (= Scrittura Originale riferite nelle Congregazioni Generali). Vol. 291. Fol. 167r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 183v.–184v.; MAT MS. No. 1004. Fol. 190v.; DAWRIŽEC'I, *Patmut' iwn*, 364.; KAMENIC', *Taregirk' Hayoc' Leħastani ew rumeniwoy*, ašx. ŁEWOND ALIŠAN, Venetia 1896, 203.; PETROWICZ, *L'unione*, 14–16, 52.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 285.

21 Egyes vélemények szerint Torosowicz már ekkor letette a katolikus hitvallást Melkiszedek ellenkatholikosz kezébe, azonban ezt az aktust a források nem igazolták vissza. DAWRIŽEC'I,

Ezt követően Torosowicz érsek a lengyel udvar támogatását maga mögött tudva erőszakos egyházpolitikába kezdett, és a világi közösség vezetőit börtönbe vetette, és helyükre saját híveit nevezte ki. Ez az örmény apostoli egyházon belül komoly felzúdulást keltett.²² 1630-ban III. Mózes (Movsēs Tat'ewac'i) (1629–1633) katolikosz legátusokat (nwirakn) küldött Lembergbe, akik lemondásra szólították fel Torosowiczot, ami-re viszont ő nem volt hajlandó. Ezt követően a legátusok anatémát (nzo-vumn) mondtak ki az új érsekre.²³ Ezért Nikol Torosowicz 1630-ban híveivel együtt a lembergi Szent Mihály sarutlan karmelita kolostorba menekült, ahol a házfőnök jelenlétében kimondta az egyházi uniót, és letette kezébe a katolikus hitvallást.²⁴ Torosowicz így már a lengyel katolikus egyház és a királyi udvar együttes támogatásával erőszakos térítésekbe kezdett: az érseki székesegyházat a világi hatóságok segítségével lefoglaltatta, a tiltakozó örmény papokat és a közösség világi vezetőit pedig mint eretnek bűnözőket tömlöcbe vetette. Ezzel azonban viszály egyáltalán nem csitult. Ráadásul munkásságával a katolikus egyház is elégedetlen volt, mert Torosowicz érsek egyházi uniója ellenére tovább-

Patmut' iwn, 365.; KAMENIC', 211.; NERSĒS AKINEAN (ašx.), *Simēon dprī Lehač' uoy Ulegrut' iwn*, Vienna 1936, 377, 399–405, 410–417.; PETROWICZ, *L'union*, 39, 46–47.; RÖŠK'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 172.; ANGÈLE KAPOĪAN, „Siméon de Pologne: le diacre de Zamość (1584/5 – après 1639)”, in WALDEMAR DELUGA (ed.), *Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art*, Vol. 9., Warsaw 2011, 155–156.; OSIPIAN, *Between Mercantillism*, 179–180.; CLAUDE MUTAFIAN, *La Saga des Arméniens de L'Ararat aux Carpathes*, Paris 2018, 137–174.

- 22 Torosowicz érseki kinevezésére, valamint állítólagos hitvallására az Apostoli Szentszék is felfigyelt. Antonio Santacroce (1598–1641) varsói apostoli nuncius, Seleucia in Isauria címzetes érseke Rómába küldött levelében leírta, hogy most itt kedvező az alkalom arra, hogy a lembergi (és ez által a Lengyel-Litván Unió területén élő) örményeket rávegyék az egyházi unió elfogadására. Erről lásd APF Istruzioni. Vol. 3. Fol. 93/v.–95r.
- 23 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 113/v.; DAWRIŽEC'Ī, *Patmut' iwn*, 366–370, 375.; KAMENIC', 206.; NERSĒS AKINEAN, *Movsēs Tat'ewac'i Hayoc' Kat'olikosn ew ir žamanakē*, Vienna 1936, 249–255, 260.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 286, 291–292.
- 24 Onorato Visconti (1585–1645) varsói apostoli nuncius, Larissa in Thessalia címzetes érseke csak egy év múltán, 1631-ben több levelben értesítette az Apostoli Szentszékkel Torosowicz katolikus hitvallásáról. Más vélemények szerint az érsek a jezsuita provinciális kezébe tette le a hitvallást. APF SOCG Vol. 73. Fol. 9r.+Fol. 12/v., Fol. 10r.–11/v., Fol. 14r.–17/v. Fol. 29r.+Fol. 32/v., Fol. 33/r.–v., Fol. 34/v.–35/v.+Fol. 37/v., Fol. 38r.–40/v., Fol. 42r. Fol. 43r.–44/v., Fol. 41r.+Fol. 46/v., Fol. 51r.–52r.; APF Lettere SC. Vol. 11. Fol. 39/r.–v., Fol. 45/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 113/v.–114r.; AAV (= Archivio Apostolico [Segreto] Vaticano, Città del Vaticano ANV (= Archivio della Nunziatura in Varsavia [in Polonia])). Vol. 42/A. Fol. 203/r.–v.; DAWRIŽEC'Ī, *Patmut' iwn*, 289.; KAMENIC', 209–210.; RÖŠK'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 174.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 290–295.; LEWON XAČ'ĪKEAN, „Haykakan gait'avayrerē Ukrainayum XVI–XVII darerum”, in PAROYR MURADEAN (ašx.), *Ašxatut' iwnner*, Hat. 2., Erewan 1999, 251–253.

ra is keleti szokások szerint misézett, és lényegében csak látszólag volt katolikus.²⁵

Ezért az érseket 1634-ben Rómába rendelték, ahol a következő év folyamán VIII. Orbán (1623–1644) pápa jelenlétében újból megerősítette a katolikus hitvallását, és ott ígéretet tett arra, hogy a továbbiakban kizárólag latin rítus szerint misézik, és mindent megtesz annak érdekében, hogy a katolizált örmény egyház számára Lembergben szemináriumot alapítson, mivelhogy nincs számottevő Rómához hű örmény papság Lengyelországban.²⁶

1635-ben Mario Filonardi (1594–1644) avignoni érseket nevezték ki varsoói apostoli nunciussá, aki kezdetől fogva elégedetlen volt az érsek egyházpolitikájával.²⁷ Jelentéseiből kiderült, hogy Torosowicz érsek továbbra is keleti apostoli rítus szerint misézett, másrészt azzal keltett botrányt, hogy az Apostoli Szentszéktől kapott pénzügyi támogatásokat világi hívságokra használta fel. A bajt számára tovább tetézte, hogy érsek létére házasságban élt, szeretőket tartott, és több törvénytelen gyermeke is született.²⁸ Filonardi nuncius ezért cselekvésre szánta el magát.²⁹ Az Apostoli Szentszék

25 APF SOCG. Vol. 64. Fol.148r.; APF SOCG. Vol. 298. Fol. 151r.; DAWRIŻEC'I, *Patmut'iwn*, 381–382.; PETROWICZ, *L'unione*, 61, 75, 81, 123.; BLAŻEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 85.

26 APF SOCG. Vol. 59. Fol. 178/v.; APF CP. Vol. 22. Fol. 134/r.–v.+Fol. 135/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 109/r.–v.; APF Istruzioni. Vol. 1. Fol. 215r.–217/v.; AAV ANV. Vol. 47. Fol. 58r.; MAT MS. No. 1004. Fol. 193r.–194r.; PETROWICZ, *L'unione*, 71–73, 79–80, 83–87.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 301.

27 APF SOCG. Vol. 136. Fol. 337r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 102r. –103r., Fol. 113r., Fol. 115/r.–v., Fol. 116/r.–v., Fol. 118/r.–v., Fol. 120r.+ Fol. 125/v.; AAV ANV. Vol. 47. Fol. 323r.; AAV Segretaria di Stato. Polonia. Vol. 47. Fol. 353r.; AAV Segretaria di Stato. Polonia. Vol. 175. Fol. 144/r.–v.; APMV (= Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia, Venezia) MS (= Manuscripta). No. 1788. Fol. 89/v.–91r., Fol. 101r.–102/v.; Kamenic', 241–243, 244–246, 247–249.; Acta Nuntiaturae Poloniae, Tomus XXV, Marius Filonardi (1635–1643), Vol. 2., (I XI 1636–31 X 1637), ed. Theresia Chynczewska-Hennel, Cracoviae, 2006, 6–7, 8–9, 13, 18, 23, 39, 45.; Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persą Safawidów i katolikosatem w Eczmiadzynie w świetle dokumentów archiwalnych. - The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of the Archival Documents, eds and trs. Dariusz Kołodziejczyk, STANISŁAW ADAM JAŚKOWSKI, *Piruzza Mnatsakanian*, Warszawa 2017, 262–267, 294–297, 316–320, 344–347.

28 APF SOCG. Vol. 65. Fol. 165/r.–v.; Petrowicz, *L'unione*, 40–45, 123–124.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 54.

29 Filonardi nuncius 1635-ben és 1638-ban egy unitus hitű örmények számára felállítandó szeminárium alapítására is javaslatot tett az Apostoli Szentszéknek. Továbbá szorgalmazta, hogy az érsek mellé mindenképpen nevezzen ki egy olyan unitus hitű segédpüspököt, aki sakkban tudja tartani az érseket, és valóban lojális a római egyházhoz. APF SOCG. Vol. 136. Fol. 332r.+Fol. 347/v.; AAV ANV. Vol. 47. Fol. 323r.+Fol. 334/v., Fol. 324r.; AAV ANV. Vol. 175. Fol. 135/r.–v.

segítségével Örményországból Lembergbe hívatta Paolo Piromalli OP (1592–1667) itáliai születésű domonkos rendi misszionáriust, aki jól ismer- te az örmény nyelvet és kultúrát, és az örmény unitus rítus kialakításán dolgozott.³⁰ Piromallit azzal bízták meg, hogy javítsa ki az örmény liturgia általuk hibásnak tartott gyakorlatát, segítse az örmény unitus papképzést, illetve tartsa sakkban a nehéz természetű örmény érseket.³¹ Az itáliai pap-misszionárius Lembergbe történő érkezését követően rögtön munkához látott, de az érsek a kezdetektől fogva állandóan akadályozta a tevékenységét.³² Végül 1642–1644 között a lengyel királyi udvarnál elérte, hogy Piromallit hívják vissza Rómába.³³ Ez a lépés különösen az Apostoli Szent- szék missziós szervének, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának³⁴ (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) a nem tetszését vonta maga után: az intézmény titkára, Francesco Ingoli (1578–1649) háborodott fel a leginkább Torosowicz érsek lépése miatt.³⁵ Az 1640-es évek végére Torosowicz érsek körül is a megromlott bizalom, és csupán a királyi udvar támogatta.³⁶ Ezért az érsek cselekvésre szánta el magát. Újból felvette a kapcsolatot az örmény apostoli egyház vezetőivel. Több éven tartó egyeztetéseket követően,

30 APF SOCG. Vol. 291. Fol. 151r.–v., Fol. 247r.; BŽŠKEANC', *Čanaparhordut' iwn*, 114, 156.; DAWRIŽEC'Ī, *Patmut' iwn*, 383.; KAMENIC', 139–140.; AKINEAN, *Movsēs Tat'ewac'i*, 376.; PETROWICZ, *L'unione*, 104, 109–111.; RÖŠK'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 176.

31 APF SOCG. Vol. 81. Fol. 426r.; APF SOCG. Vol. 87. Fol. 193r.–194/v.; APF SOCG. Vol. 136. Fol. 315r., Fol. 326r., Fol. 335r., Fol. 359/v.–360/v., Fol. 358r.+Fol. 361/v.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 130r., Fol. 133r.–136/v., Fol. 247r., Fol. 249r., Fol. 256r.; APF CP. Vol. 3. Fol. 235/r.–v.; APF CP. Vol. 22. Fol. 136r.–137/v., Fol. 138/r.–v., Fol. 139r., Fol. 146r.–147r., Fol. 148r.–149r.; APF Lettere SC. Vol. 17. Fol. 10/v.–11r., Fol. 12r., Fol. 46/r.–v., Fol. 69/v.–70/v.; AAV Segretario di Stato. Polonia. Vol. 175. Fol. 146/v.–147r.; APMV MS. No. 1788. Fol. 135/v.–137/v.; RÖŠK'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 176–177.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 317–326.; ISTVÁN GYÖRGY TÓTH, (ed.), *Litterae missionarium de Hungaria et Transylvania (1627–1717)*, Vol. 2., Roma–Budapest 2002, 1284.; Acta Nuntiaturae, 67–68, 77–78, 102–104, 114–118, 125–127, 174–176, 194–195, 196–197, 198–199, 200, 216–217, 231–233, 237–238, 240–241, 243–244, 245–246, 261–263, 265, 273–275, 276, 293, 309–310, 314–316.

32 APF SOCG. Vol. 309. Fol. 322/r.–v.

33 Piromalli ezt követően Örményországba távozott, és domonkos missziók főnöke lett érseki rangban. APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108/v., Fol. 109/r.–v., Fol. 110r.; MARCAN- TONIO VAN DEN OUDENRIJN (ed.), *Linguae Haicanae scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Unitorum et FF. Armenorum*, Bern 1960, 50.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 296–299.; DENNIS HALFT, „Paolo Piromalli”, in DAVID THOMAS DAVID – JOHN CHESWORTH (eds), *Christian – Muslim Relations. A Bibliographical History*, Vol. 10., (Ottoman and Safavid Empires 1600–1700.), Leiden 2017, 518–523.

34 Továbbiakban a szentszéki missziós intézményre a Propaganda Fide megnevezést használjuk.

35 APF SOCG. Vol. 64. Fol. 148r., Fol. 150r., Fol. 151r.; PETROWICZ, *L'unione*, 123, 127–129.

36 APF SOCG. Vol. 65. Fol. 60r., Fol. 165r., Fol. 169r.

1652-ben az érsek titokban Konstantinápolyba utazott, ahol személyesen I. Fülöp (P'ilippos Afbakec'i) (1633–1655) örmény katolikusszal találkozott. Torosowicz érsek az örmény egyházfő jelenlétében ünnepélyesen megtagadta a korábban megkötött egyházi uniót Rómával, és újból hűséget fogadott az örmény apostoli egyháznak. A katolikosz azzal küldte vissza az érseket, hogy mint örmény apostoli hitvallású főpap folytassa a munkáját Lembergben.³⁷ Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy visszamondta az 1630. és az 1635. évi hitvallását és így az egyházi egyesülést. S ezzel pedig úgy tűnt, hogy az egyházi unió végleg kudarcba fullad Lembergben és Lengyelországban.

3. Az Örmény Kollégium alapítása és korai tevékenysége

Az érsekről és a mintegy tíz évig tartó periódusról (1652–1662) a források ugyancsak hallgatnak. Csupán annyi információ áll a rendelkezésünkre, hogy Lemberg környékén is zajlott a Bohdan Chmielnicki / Bogdán Hmelnickij (1593–1657) zaporizzsjai kozák hetman nevével fémjelzett felkelés, a lengyel-svéd háború, illetve a II. Rákóczi György (1621–1660) erdélyi fejedelem vezette baljós kimenetelű lengyelországi hadjárat, amelyek mind-mind komoly pusztításokkal jártak.³⁸

Torosowicz érsek 1652. évi „pálfordulásának” a híre csupán több év késéssel jutott el Rómába, mert a varsói nunciatúra is csak 1662-ben szerzett erről tudomást. A hír a szentszéki hatóságokat teljesen felkészületlenül érte, és rendkívüli módon megdöbbenetett.³⁹ Ezért a varsói nunciatúra Torosowicz érsek ellen hatékonyabb lépések foganatosítására tett javaslatokat. A Rómába elküldött jelentésekben az örmény érseket már teljesen megbízhatatlannak és alkalmatlannak tartották hivatali munkájának ellátására. Sőt 1662-ben a nunciatúra részéről egyre inkább fel erősödött az a szándék, hogy Torosowicz érseket le kellene váltani, mert

37 APF CP. Vol. 22. Fol. 5r., Fol. 277r.; KAMENIC', 250, 255.; DAWRIŽEC'I, *Patmut'iwon*, 376–377, 382–383, 385–387.; RÖŠK'AY, *Žamanakagrut'iwon*, 176–179.; PETROWICZ, *L'unione*, 266.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 300, 304.

38 Erről az időszakról lásd GÁSPÁR KATKÓ, „The Redemption of Transylvanian Army Captured by Tatars in 1657, in DENISE KLEIN (ed.), *Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*, Wiesbaden 2012, 91–106.; GÁBOR KÁRMÁN, *Confession and Politics in Principality of Transylvania, 1644–1657*, Göttingen 2020, 103–117, 157–177, 236–250.

39 APF CP. Vol. 22. Fol. 5r., Fol. 277r.; Kamenic', 253–255.; DAWRIŽEC'I, *Patmut'iwon*, 386.; PETROWICZ, *L'unione*, 136, 157–159.; SCHÜTZ, *An Armeno-Kipchak*, 304, 306–307, 309–310.

személye már nem jelent garanciát az egyházi unió megszilárdítására és a kiteljesítésére.⁴⁰

A 17. század közepén az Apostoli Szentszék már kiemelten fontosnak tartotta egy, az unitus (katolizált) örmények számára felállítandó papnevelde megalapítását Lembergben.⁴¹ Egyfelől azért érezték ennek a szükségességét, hogy megerősítse az örmény unitus hitet a hívők körében, másfelől, hogy biztosítsa a főegyházmegye területén a képzett és megbízható unitus papok utánpótlását. A szeminárium létesítésének azonban volt egy harmadik oka is: az Örmény Kollégium megalapításával ellensúlyozni lehet az igencsak problémás Torosowicz érsek befolyását Lembergben. Azaz az intézmény egyfajta ellensúlyként is szolgálhatott az érsek és köre ellenében. Az 1660-as évek elején több alkalommal merült fel az Apostoli Szentszék részéről az unitus örmény rítus megalkotása, amelyben a komoly örményországi missziós tapasztalatokkal bíró domonkos és theatinus atyák véleménye volt a mérvadó.⁴² Ennek a nézetnek a legfőbb támogatója az 1660-as évek legelőjén Antonio Pignatelli (1615–1700) varsói apostoli nuncius, a későbbi XII. Ince (1691–1700) pápa volt.⁴³

1662-ben Mario Alberizzi (1609–1680), a Propaganda Fide titkára levelet írt Antonio Pignatelli nunciushoz, hogy érdeklődjön a lemergi örmény közösség egyházi és világi vezetőinél a majdani Örmény Kollégium megalapítása ügyében.⁴⁴ Pignatelli még ugyanabban az évben írt két válaszlevelében leszögezte, hogy a tárgyalásai során az örmények világi és egyházi vezetői nem emeltek kifogást az Örmény Kollégium létesítésének ügyében.⁴⁵ Maga Torosowicz érsek – nyilvánvalóan nem tudva az Apostoli Szentszék valós szándékáról –, is első pillantásra támogatta az Örmény Kollégium alapításának a gondolatát. Ő csupán azt a problémát fogalmazta meg a maga részéről, hogy nem szerencsés, hogy a fiatal örmény unitus papnövényeket római katolikus papok, elsősorban je-

40 BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 86.

41 PETROWICZ, *L'unione*, 149–151.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 111.

42 APF SC Fondo Armeni. Vol. I. Fol. 13r.–18v.

43 Az örmény unitus egyházi történetíró Step'an Step'anean Rōšk'ay (Stefan Stefanowicz Roszka) 1730 körül úgy számolt be, hogy az Örmény Kollégiumot kifejezetten Torosowicz érsek kérésére alapították. Ennek azonban a szentszéki források ellentmondanak. Ugyanis az érseknek ebben egyáltalán nem volt szerepe. Erről lásd még: APF CP. Vol. 22. Fol. 148r.–149r.; PETROWICZ, *L'unione*, 165.; RŌŠK'AY, *Žamanakagrut'iwn*, 180–181.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 109–110.; Acta Nuntiaturae Polonae, 245–246, 273–275.

44 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 149v.–150r.

45 APF SOCG. Vol. 224. Fol. 101v.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 72r.–v.

zsuiták oktatják, miközben fogalmuk sincs a régi örmény egyházi hagyományokról.⁴⁶

Ennek ellenére Pignatelli nuncius továbbra sem bízott meg az érsekben. Sőt, levelében sürgette a Propaganda Fidét, hogy Lembergben az unitus egyház számára mielőbb alapítsák meg a szemináriumot, mégpedig oly módon, hogy érseknek a lehető legkevesebb beleszólása legyen a működésébe, illetve az irányításába.⁴⁷ Ezt azzal indokolta a nuncius, hogy a főegyházmegye területén szolgálatot tevő 18 pap és 2 szerzetes csupán formálisan unitus hitű, valójában ezek az egyházi személyek továbbra is az Apostoli Szentszék által „eretnek” módon végzik a liturgiát. Továbbá maga Torosowicz érsek csupán látszólag volt híve Rómának, és szinte mindig szakadár módon misézett.⁴⁸ A nuncius 1662. évi levelében megemlítette, hogy a hívőktől kapott alamizsnák, adományok és más ajándékok nem elégtették ki az érsek mohóságát: nem voltak elegendők arra, hogy Torosowicz fenntartsa a közösségben tekintélyének látszatát, valamint állja családjának, pontosabban élettársának és gyermekeinek a megélhetését. A nuncius szimónia vétkével is megvádolta Torosowiczot, mert az érsek pénzért eladta az egyházi hivatalokat Lengyelországban, amelyekből busás haszonra tett szert. Sőt még rosszabb, és még a legalkalmatlanabb embereket nevezett ki a különféle egyházi hivatalok élére.⁴⁹

A Propaganda Fide részéről egyöntetűen Clemente Galano (1611–1666) CR theatinus páter neve merült fel a majdani Örmény Kollégium vezetőjeként. Jelöltsége mellett szólt örményországi missziós tapasztalata és kiváló teológiai felkészültsége is.⁵⁰ A páter ráadásul kiválóan beszélt az akkor

46 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 150r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 100r.; Erről lásd még: PETROWICZ, *L'unione*, 151, 216–217.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 303.; BOURNOUTIAN, *A Fresh Look*, 146–147.

47 Ezen kívül Pignatelli nuncius részletes jelentést írt a lengyelországi és moldvai örmények egyházi viszonyairól is. APF SOCG. Vol. 225. Fol. 74r.; PETROWICZ, *L'unione*, 173.; ALEXANDR OSIPIAN, „Trans-Cultural Trade in the Black Sea Region, 1250–1700: Integration of the Armenian Trading Diaspora in Moldavian Principality”, in *New Europe College Yearbook* (2012–2013) 133.

48 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 149/r.–v.

49 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 100r.

50 FRANCESCO ANTONIO VEZZOSI, *Scrittori dei chierici regolari detti teatini*, Vol. 1., Roma 1780, 378–383.; XAČ'IKEAN, *Haykakan galt'avayrerë*, 253–254.; SIMONETTA PELUSI, „Un Codice Marciano Armeno-Polacco e l'unione degli armeni di Leopoli con la Santa Sede”, in SIMONETTA PELUSI – ALESSANDRO SCARSELLA (a cura di), *Humanistica Marcianiana. Saggi offerti a Marino Zorzi*, Milano 2008, 142–143.; SIMONETTA PELUSI, „'Quel libro che vale un tesoro.' Le circolazione dei manoscritti slavi a Venezia dalle biblioteche religiose alla Pubblica Libreria,”

beszélt örmény nyelvet, valamint elsajátította a liturgiában használatos óörmény nyelvet, a grabart, illetve behatóan tanulmányozta az örmény apostoli egyház történelmét, tanítását és teológiáját.⁵¹

Galano a felkérést csakhamar elfogadta.⁵² Úgy ítélte meg, hogy előzetesen 20 növendék számára kellene biztosítani az oktatást és az ehhez szükséges logisztikát, amelyeknek anyagi vonzatát részben a Propaganda Fide, részben az érsekség állná. Galano ezen túlmenően a katolikus (latin) szertartáshoz igazodó örmény unitus rítus megalkotását tartatta fontosnak. Ő ugyanis teljes mértékben ellenezte, hogy a növendékek kizárólag a latin rítus szerint tanuljanak, mert ennek az erőltetése teljesen alááshatja az amúgy is ingatag lábakon álló egyházi uniót Lembergben és az Lengyel-Litván Unió területén.⁵³

Torosowicz érsek egy, az érseki palota tőszomszédságában található épületet bocsátott a létesítendő szeminárium részére. Ennek a fenntartására és kezelésére egyik emberét nevezte ki, de kikötötte, hogy a költségeket nem neki, hanem a Propaganda Fidének kellene állnia, ugyanakkor az intézmény feletti ellenőrzés jogát fenntartotta saját magának.⁵⁴ Azonban ezt Pignatelli nuncius határozottan ellenezte. Ő a Rómába küldött jelentésében azt javasolta, hogy a Propaganda Fide gyakorolja közvetlenül az ellenőrzést az Örmény Kollégium felett, és ez ugyan nagyobb költség, azonban az érsek befolyását e területen is háttérbe kell szorítani.⁵⁵

A Propaganda Fide 1663. április 2-án tárgyalta a lembergi Örmény Kollégium megalapításnak ügyét. Az általános ülésen (*Congregazione Generale*) jelen lévő bíborosok egyhangúlag támogatták Pignatelli észrevételeit. Azaz a majdani oktatási intézménynek közvetlenül a Propaganda Fide felügyelete alá kell tartoznia. Ezen felül végleg döntöttek arról is, hogy a korábbi egyeztetések alapján, a már említésre került Clemente Galano theatinus páterert kéri fel a lembergi papnevelde megalapítására, oktatá-

in DEJAN AJDAČIĆ (pr.), *Venecija i Slovenske Književnosti. Zbornik radova, Persida Lazarević Di Đakomo*, Beograd 2011, 133–139.

51 APF Acta SC. Vol. 30. Fol. 93r.–99/v.; APF SOCG. Vol. 121. Fol. 322/r.–v.; PETROWICZ, *L'unione*, 152–154. p.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 116–117; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 3; PELUSI, *Quel libro*, 142–143.

52 BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 110.

53 APF CP. Vol. 22. Fol. 150r.

54 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 122r., Fol. 132r.; APF CP. Vol. 22. Fol. 150r.; DAWRIŽEC'1, *Patmut' iwn*, 385; PETROWICZ, *L'unione*, 165; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 305.

55 APF CP. Vol. 22. Fol. 151/r.–v.

si rendszerének kidolgozására és vezetésére.⁵⁶ Miután az itáliai theatinus atya a felkérést elfogadta, arra kérte a Propaganda Fidét, hogy hadd vigye magával ifjú és tehetséges rendtársát, az örményül ugyancsak kiválóan beszélő, arisztokrata származású francia Louis Marie Pidoux de Saint-Olon (1637–1717) CR páttert is. Kérését nem sokkal később a Propaganda Fide úgyszintén elfogadta, és jóváhagyta.⁵⁷ Ugyanakkor Galanót a Propaganda Fide arra is megkérte, hogy tartsa szemmel a megbízhatatlan érseket, és minden lépéséről értesítse őket.⁵⁸

Néhány hónapig tartó előkészület után a theatinus atyák az 1663. év szeptemberében indultak útnak Lemberg felé. 1663–1664 telét a müncheni theatinus Miasszonyunk és Szent Kajetán rendházban töltötték. Majd a tél elmúltával Galano páter és társai 1664. május 1-én érkeztek meg Lemberg városába.⁵⁹ Még aznap találkoztak Torosowicz érsekkel, és rögtön konfliktusba is kerültek vele. Galano az örmény érseket egy önző, elviselhetetlen és erőszakos figuraként írta le. Megbeszélésük alkalmával kiderült, hogy az érsek részéről semmilyen erkölcsi és anyagi támogatásban nem részesülhetnek, és minden egyéb költséget maguknak kell állniuk.⁶⁰

Galano jelentésében leírta továbbá, hogy a tárgyalás során Torosowicz egyáltalán nem titkolta előttük fényűző életvitelét, nem érsekként, hanem világi fejedelemként viselkedett a városban. Mindig díszes hintóval járt, két kézzel szórta az egyház pénzét. Nem vetette meg a finom ételeket és italokat sem. Kíséretével rendszeresen tartott tivornyákat, és helybéli lányok szolgáltatásait vette igénybe. Nyílt titok volt, hogy a városfalon kívül egy fiatal lányt bújtat, aki valójában szeretője volt. Mindenesetre Galano kétségeit jelezte a Propaganda Fide irányába, hogy Torosowiczot az örmény közösség nem támogatja, de nyíltan nem mer ellene lázadni, mert még mindig mögötte áll a lengyel udvar és a főnemesség. Ugyan az érsek magát a katolikus egyház hívének vallotta Galano előtt, ám a szerzetes-misszionárius erről nem volt meggyőződve. Galano tulajdonképpen az

56 APF Acta SC. Vol. 32. Fol. 68r.–69/v.

57 Velük tartott még az örményül ugyancsak jól beszélő Bonaventura Accostacci CR itáliai theatinus szerzetes is. FRANCESCO ANTONIO VEZZOSI, *Scrittori dei chierici regolari detti teatini*, Vol. 2., Roma, 1780, 182–185.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, III.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 303.

58 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 122r., Fol. 132r.; Erről ld. még röviden: PETROWICZ, *L'unione*, 1950. 165.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 305.

59 PETROWICZ, *L'unione*, 163–165, 171–172.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, II2.

60 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 150r.

érseket alkalmatlannak tartotta a hivatala ellátására, és az egyházmegyét a legjobb indulattal sem nevezete unitusnak. Jelentése végén megjegyezte, hogy Torosowicz érsek egyáltalán nem törődött az egyházzal, csak saját karrierjét és gazdasági érdekeit tartotta szem előtt, és az általa a korábban letett katolikus hitvallások nem az egyházi uniót, hanem mindinkább saját, önző érdekeit szolgálták.⁶¹

A theatinus szerzetes az egyházmegyében uralkodó siralmas állapotokról is írt. E szerint az érsekség területén mintegy 30 pap szolgált, akik lényegében nem unitusok, mert a régi apostoli hagyományok szerint tartják a liturgiát. A nevezett örmény papok és szerzetesek közül szinte mindenki házasságban él vagy szeretőket tart.⁶² Galano szerint az örmény papoknak fogalmuk sincsen, hogy mit jelent voltaképpen az egyházi unió, az egyházi fegyelem és mit jelent unitusnak vagy katolikusnak lenni.⁶³ Mindezekért Torosowicz érseket okolta, aki teljesen elhanyagolja az egyházmegyéjét. Az érsekség területén Galano csupán két olyan örmény egyházi személyt talált, akiknek fogalmuk volt az egyházi egyesülről, és őszintén Róma hitét követték, illetve betartották az egyházi fegyelmet, ám ők ezért kiestek az Torosowicz érsek kegyeiből.⁶⁴

Ugyanakkor Torosowicz a theatinusok atyák irányába nem titkolta rosszallását: bajkeverőknek és egyúttal fanatikusoknak vélte. Az érsek fenntartásának oka az volt, hogy valójában tartott Galanótól.⁶⁵ Úgy gondolta, hogy személyében az Apostoli Szentszék és a Propaganda Fide nem pusztán egy riválist, hanem egy potenciális érsekjelöltet delegált Lembergbe, aki idővel megfoszthatja őt a magas jövedelemmel és nagy hatalommal járó érseki hivatalától.⁶⁶

Ráadásul a konfliktus közöttük tovább mélyült. Galano páter azzal fenyegette meg az érseket, hogy a lengyel királyi udvar és VII. Sándor (1655–1667) pápa elé tárja nem éppen keresztényi életvitelének és átláthatatlan pénzügyeinek a legapróbb részleteit is.⁶⁷ Ennek a valós oka az volt, hogy

61 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 152/r.-v.

62 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 76/r.-v., Fol. 166r.; MAT MS. No. 1004. Fol. 194r.; PETROWICZ, *L'unione*, 173.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 311–312.

63 PETROWICZ, *L'unione*, 179–180.

64 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 150/v.; APF SOCG. Vol. 228. Fol. 5r., Fol. 122/r.-v.

65 KAREN ÉZEAN (ašx.), *Beni Miut' iwn Hayoc' Lebastani ěnd ekelec'woyn Heovmay Žamanakic' Yišatakarakank'*, Sankt–Petersburg 1884, 18.; PETROWICZ, *L'unione*, 179–180.

66 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 150f.; PETROWICZ, *L'unione*, 166.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 311–312.

67 *Beni Miut' iwn*, 31, 36–38, 164.; KAMENIC', 213.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 314.

a theatinus atyák maguk mögött tudhatták a Propaganda Fide teljes támogatását, és ebben a helyzetben nem számított az, hogy ők csupán „egyszerű” papok, vagy szerzetesek lennének. Az ő véleményünkben nagy súlya volt a szentszéki hatóságok előtt, és jelentéseikkel gyakorlatilag szétzúzhatták az érsek tekintélyét.⁶⁸ A közöttük fennálló feszült viszonyra volt jellemző az, hogy a Lembergbe érkező három theatinus szerzetesnek szállásul Torosowicz érsek szándékosan egy nyomorúságos állapotú, teljesen lelakott bútorozatlan és fűtetlen ingatlant biztosított. A berendezést (bútorokat, ágyneműt stb.) maga Galano vásárolta meg a lebergi piacon a Propaganda Fide pénzből.⁶⁹ Torosowicz e lépése pedig beszédesnek bizonyult: nem kívánatos személyeknek nyilvánította a theatinus pátereket, és a világi hatóságokkal ki akarta őket űzni az ország területéről.⁷⁰

Galano és Torosowicz között ráadásul egy másik konfliktus is kialakult. A theatinus atya ugyanis minél több örmény fiatal szeretett volna felvenni az intézetbe. Torosowicz viszont attól félt, hogy Galano a saját híveinek a köréből vagy családjából akar „toborozni”, ami által az ő pozícióit kívánta meggyengíteni Lembergben.⁷¹ Az érsek féelme pedig nem volt alaptalan, mert az 1664. esztendő szeptemberében megkezdődött az oktatás 12 fiatal növendékkel, és a fiatalok kivétel nélkül Torosowicz köréből kerültek ki, akik időközben – Galano és Pidoux hatására – szembefordultak az érsekkel.⁷²

A theatinus atyák először latin, olasz és örmény nyelvre tanították a növendékeket. Különösen nagy hangsúlyt fektettek a beszélt és írott örmény (azaz klasszikus, vagy óörmény) nyelv elsajátítására, mert tapasztalataik szerint a lengyelországi örmények (történeti okokból is) a 15. század óta egymás között nem anyanyelvükön, hanem krími kipcsak (az úgynevezett armeno-kipcsak) nyelven kommunikáltak, amit örmény írással jegyeztek le. Örményül kizárólag az egyházi emberek tudtak, de nem anyanyelvi szinten. Más szóval hiányos volt az örmény nyelvtudásuk is.⁷³

68 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 153r.

69 APF CP. Vol. 22. Fol. 207r.-v.

70 BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 113.

71 APF CP. Vol. 68. Fol. 25r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 50r.-v., Fol. 51r.-v.

72 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. Fol. 153v.-154r.

73 Kaffa városának 1475. évi oszmán-török elfoglalását követően nagyszámú örmény menekült érkezett a Krímből Lengyelországba, aki a tatárok nyelvét beszélték, de örmény írással jegyezték le. APF CP. Vol. 64. Fol. 41r.-47v.; APF CP. Vol. 133. Fol. 270r.-310v.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 114.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 55.

Galano és Pidoux, illetve rendtársaik az oktatás során felismerték, hogy a Torosowicz érsek nevével fémjelzett vallási egyesüléseket nem lehetett egyházi uniónak tekinteni. Az érsek által letett katolikus hitvallások csupán a római pápa primátusának az elismerésére szorítkozott. Az 1596. évi breszti (rutén) egyházi egyesülestől eltérően nem terjedt ki olyan kérdésekre, mint az unitus hitű örmény papok javadalmozása és társadalmi helyzetének jobbítása. A Torosowicz-féle egyházi uniók továbbra sem tisztáztak számos olyan fontos liturgiával és dogmatikával kapcsolatos kérdést, mint például a IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinat és a Filioque procedit-imádság (ew yOrdwoyn blxi) elfogadása, a Trisagium-/Trisagion-himnusz helytelen éneklésének az elvetése, a régi örmény naptár használata, az Eukharisztia és a liturgikus nyelv használata. Galano és társai mindig arra hivatkoztak, hogy Torosowicz érsek és hívei az egyházi uniók ellenére továbbra is régi szakadár szokásoknak és tanításoknak hódoltak. Ezért Galano úgy vélte, hogy az Örmény Kollégium alapításával intézményes keretet tudnak biztosítani a jól képzett örmény unitus papok utánpótlására.⁷⁴

Emellett Galanónak más problémákkal is szembesülnie kellett. Időközben ugyanis a fenntartási költségek elfogytak, és ezért Galano újabb pénzügyi segílyt kért a Propaganda Fidétől. A szentszéki intézmény erre 400 scudo gyorssegély kiutalásáról döntött. Továbbá a beérkező jelentések fényében a Propaganda Fide bíborosai arról is döntöttek, hogy az Örmény Kollégium felett a közvetlen ellenőrzést a nevükben Lemberg latin érseke és a mindenkori varsói apostoli nuncius gyakorolja, mert nem szabad megengedni, hogy megbízhatatlansága okán az örmény érsek bármiféle befolyásra tegyen szert a papnevelde ügyeivel kapcsolatban.⁷⁵

Nem sokkal később Pignatelli nuncius arra tett javaslatot, hogy Torosowicz érseket jelképesen mégis vonják be a szeminárium ügyeibe. E levél mögött azonban nem egyfajta, békítő jellegű kompromisszumot kell keresnünk, hanem azt, hogy még inkább a Propaganda Fide szeme előtt legyen a megbízhatatlan érsek. Pignatelli nuncius ráadásul azért is javasolta mindezt, mert véleménye szerint nem mindig Torosowicz lesz a lebergi örmény érsekség vezetője, és így nem minden esetben szerencsés kizárni a mindenkori érsekség vezetőjét az Örmény Kollégium ügyeiből. A Propa-

74 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 76r., Fol. 166v.–167r.; PETROWICZ, *L'unione*, 66–69, 172, 182.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 311–312.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 54–55.

75 Ekkor Jan Tarnowski (megh. 1669) volt Lemberg latin rítusú érseke. APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 156r.–v.

ganda Fide azonban e javaslattal hivatalos úton érdemben nem foglalkozott. A missziós intézmény nem hivatalos üléseinek, azaz az úgynevezett kongresszusoknak az irataiból derült ki, hogy hallgatásuk oka egyértelműen abból adódott, hogy nem bíztak meg Torosowiczban, és érsekséget kizárólag akkor az ő személyével és habitusával azonosították.⁷⁶

1665-ben az Örmény Kollégium zökkenőmentesen folytatta a munkáját, újabb örmény hallgatók nyertek felvételt, és újból komoly összeg érkezett Rómából a költségek fedezésére. Sőt, a Propaganda Fide bíborosai hosszas viták után arról is döntöttek, hogy az Örmény Kollégium teljes működési költségét, beleértve a hallgatók tanulmányainak a finanszírozását is magukra vállalják.⁷⁷ Ennek a lépésnek köszönhetően több új növendéket vettek fel: ez idő tájt lett az Örmény Kollégium hallgatója a később komoly egyházi karriert befutó Deodatus Nersesowicz (1644–1709) is.⁷⁸

Galano és Pidoux oktatás során a diákokat bevonta az örmény unitus rítus megalkotásába.⁷⁹ A theatinus atyák a korábbi missziós tapasztalataikra építettek.⁸⁰ Elképzeléseiket az örmény unitus rítusról maga a Propaganda Fide is támogatásáról biztosította, sőt ebből kifolyólag az Örmény Kollégium számára újabb komolyabb összeget utaltatott ki a varsói nunciátúra közvetítésével.⁸¹ Ennek köszönhetően a diákok száma jelentősen megnövekedett, ami viszont Torosowicz érsek további rosszállását vonta maga után, mert ez saját híveinek a számát csökkentette le.⁸² Az Örmény Kollégiumban a nyelvi képzés mellett jelentős figyelmet szenteltek a logika,

76 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 65/r.-v., Fol. 75/r.-v.

77 Galano atya 1665-ben úgy kalkulált, hogy egy hallgató évi költségvetése hozzávetőleg 40 scudóba kerülne a Szentszéknak. APF Acta SC. Vol. 34. Fol. 50/r.-v., Fol. 78r.-79/v., Fol. 147/r.-v.; APF SC Coll. Var. Vol. 2. Fol. 2r.-23/v.

78 A krasnopoli születésű Deodatus Nersesowicz (Astwacatur Nersēsean) Jazłowiec város örmény keleti parókusának, Nerses Nersesowicznak (Nersēs Nersēsean) volt a fia. 1683–1686 és 1698–1709 között a leMBERGI örmény unitus érseki koadjutor, Traianopolis in Rhodope (in partibus infidelium) címzetes püspöke. APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 248/r.-v.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 273/r.-v., Fol. 275r.-276/v., Fol. 277r.-281r., Fol. 283r.-284/v., Fol. 286r.; APF CP. Vol. 29. Fol. 159r.-160r.+Fol. 160/v., Fol. 165/r.-v., Fol. 166/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 318r., Fol. 325r.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 69r., Fol. 199/v.-200r.; APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 69/r.-v., Fol. 72r.-73r.; APF Fondo di Vienna. Vol. 42. Fol. 49/r.-v.; PETROWICZ, *L'unione*, 176.; RÖŠK'AY, *Zamanakagrut' iwn*, 195.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 115.; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 7–11.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 94–96.

79 APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 136r.

80 PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 14.

81 APF Acta SC. Vol. 34. Fol. 148r.-149r.

82 APF Acta SC. Vol. 34. Fol. 273r.

a bölcselet, a retorika, valamint a történettudomány művelésének is. Különösen nagy hangsúlyt fektettek az örmény történelem ismeretére és oktatására is. Galano atya és rendtársai rövid időn belül egy jól működő iskolát hoztak létre Lembergben. Sőt, bátran kimondható az is, hogy Lembergben az örmények számára nemcsak egy papi szeminárium, hanem egy komoly tudományos műhely jött létre, amely – még ha konfesszionális szempontból is – nagyban hozzájárult a modern armenológia megalapításához.⁸³ Ugyanakkor Galano atya nem tudta kiteljesíteni küldetését: 1666 kora tavaszán egy meghűlés miatt megbetegedett, és gyógykezelésre Krakóba távozott. Távollétében rendtársai folytatták az oktatást az intézményben. A betegség szövődményeinek következtében Galano páter 1666. május 14-én Krakóban eltávozott az élők sorából.⁸⁴ Helyét, azaz az Örmény Kollégium rektori (prefektusi) tisztét – Pignatelli nuncius javaslatának, illetve és Propaganda Fide döntésének az értelmében – időlegesen Louis Pidoux páter vette át.⁸⁵

Galano halálát követően a Propaganda Fide két újabb, az egyházjog és latin nyelv terén jártas theatinus atyát küldött Lembergbe, hogy segítsék Pidoux munkáját.⁸⁶ Ennek Torosowicz nem igazán örült. Úgy vélte, hogy a két újabb szerzetes küldésével a theatinusok befolyása az örmények körében még erősebb lesz. Az egyre inkább gyanakvóvá váló érsek ebben is Róma áskálódását látta. Sőt, továbbra is mindent megtett annak érdekében a világi hatóságoknál, hogy a theatinusokat végleg kiűzze a Lemberg városából és természetesen Lengyel-Litván Unió területéről.⁸⁷ Ebben szerepet játszott az is, hogy Galano halála után egy évvel, 1667-ben a megbízott rektor Pidoux rendtársaival és Torosowicz érsekkel együtt Kameniec-Podolskiba látogatott: abba a városba, amelynek örmény közössége kezdettől fogva ellenezte az egyházi uniót.⁸⁸ Ennek ellenére a város örménysége nyá-

83 BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 115.; NAGY KORNÉL, „Az armenológus Schütz Ödön”, in *Keletkutatás Tavasz* (2016) 29–30.

84 PETROWICZ, *L'unione*, 176–177.; RÖŠK'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 181.; PELUSI, *Un Codice Marciano Armeno-Polacco*, 144.

85 APF Acta SC. Vol. 34. Fol. 224r., Fol. 246r.; APF Acta SC. Vol. 35. Fol. 136r.–v.; Erről lásd még BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 117–118.; XAČ'IKEAN, *Haykakan galt'avayrerē*, 258.

86 A két theatinus páter a Francesco Davia CR és Angelo Peveratti CR volt Rómából, és a Sant' Andrea della Valle templom melletti rendközpontból (azaz a főkolostorból) érkezett. Erről ld.: APF Acta SC. Vol. 35. Fol. 246r.

87 APF Acta SC. Vol. 35. Fol. 302r.–303v., Fol. 329r.–v.

88 *Beni Miut' iwn* 72, 89, 222.; XAČ'IKEAN, *Haykakan galt'avayrerē*, 247, 254–255, 258.

jasan fogadta a theatinus atyákat, ellenben Torosowicz érseket és kíséretét nem, amely számára jelentős tekintélyvesztéssel járt. Sőt Pidoux sikerrel térített az ottani örmények körében, és az örmény keleti parókust, Step'an Step'anean-Sargisean Rōšk'ay-t (Stefan Stefanowicz-Sarkisowicz Roszka) meggyőzte, hogy latin rítus szerint mutasson be a szentáldozást.⁸⁹ Ugyanakkor a kamenieci örmények, beleértve a parókust is, *in concreto* nem mondták ki hivatalosan az egyházi uniót Rómával.⁹⁰ Ezt mindenesetre az Apostoli Szentszék sikerként könyvelte el, és Pidoux páter érdemeit emelték ki. Torosowicz érsek ezzel szemben a francia származású atyát okolta az újabb megaláztatásáért és kudarcáért.⁹¹

Ezt a vádaskodást a Propaganda Fide nem vette komolyan. Sőt, dönteni kívánt abban a kérdésben, hogy ki legyen hivatalosan is Galano utódja az Örmény Kollégium vezetése élén. Eleinte egy tapasztalt egyháztudóst, az itáliai Giuseppe Caracciolo CR theatinus atyát szemelték ki az Örmény Kollégium új rektorának. Az Apostoli Szentszéken Louis Pidoux-t nagyon tehetségesnek, ám vezetésre még túlságosan fiatalnak tartották.⁹² 1668-ban a theatinusok rendfőnöke, Carlo Maria Danesi CR ez ellen kifogást emelt a Propaganda Fidénel, és meggyőzte az intézmény vezetését, hogy Pidoux fiatal kora ellenére igenis alkalmas a leMBERGI ÖRMÉNY KOLLÉGIUM irányítására.⁹³ Ennek köszönhetően következő év folyamán a Propaganda Fide bíborosai Pidoux-t nevezték ki új rektornak, és ezt a kinevezést 1669-ben újból megerősítették.⁹⁴

Pidoux nehéz időszakban vette át az Örmény Kollégium vezetését. 1669–1673 között az oktatói gárda rendszeresen cserélődött, ami nem a rossz vezetésnek, hanem az egészségügyi állapotnak volt tulajdonítható. Számos oktató hunyt el különféle betegségekben, illetve több szerzetes megromlott egészségi állapota miatt visszatért Rómába.⁹⁵

89 A nevezett örmény keleti pap az unitus történetíró Step'an Step'anean Rōšk'ay atyja volt, aki még az örmény unitus pap és történetíró születése előtt néhány hónappal 1670. március 28-án távozott el az élők sorából. Erről lásd Rōšk'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 182.

90 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 132/r.-v.; Ezt a konfliktust maga Pidoux is részletesen leírta művében. Erről lásd bővebben ALOISIUS PIDOUX, *Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Poloniae Sancta Ecclesia Romana ad annum Christi 1676*, Romae 1676., 87–109.; PELUSI, *Quel libro*, 143–144.

91 APF SOCG. Vol. 472. Fol. 492/r.-v.; PETROWICZ, *L'unione*, 219.; Rōšk'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 182.; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 36–38.

92 PETROWICZ, *L'unione*, 219, 231.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 120–121.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 55.

93 PELUSI, *Un Codice Marciano Armeno-Polacco*, 143–144.

94 APF Acta SC. Vol. 38. Fol. 404/r.-v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 75/r.-v.

95 APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 182/r.-v.

Pidoux összetűzései az érsekkel szinte mindennaposak voltak, miközben szembe kellett néznie az 1672–1673. évi oszmán-török támadás káros következményeivel is. Podólia Kameniec-Podolski városával együtt a szultán fennhatósága alá került.⁹⁶ A potenciális missziós célpontnak tekintett podóliai örménység szétszóródott. Többségük Oroszországba, vagy Erdélybe menekült.⁹⁷ Maga az intézmény emiatt 1672–1673 között fel is függesztette oktatói tevékenységét. A hallgatók egy része tanáraikkal együtt Krakóba menekült, míg közülük a legtehetségesebbeket Rómába, a Propaganda Fide papi szemináriumába, a Collegium Urbanumba küldték tanulmányaik folytatása céljából. A másik gond az volt, hogy az oktatók is szétszéledtek: sokan közülük visszatértek Rómába.⁹⁸

Még Pidoux kinevezésével egy időben az Apostoli Szentszék Rómába hívta Torosowicz érseket. Az érsek hezitált, de végül Galeazzo Marescotti (1627–1726) varsói nunciusnak, Corinthus címzetes érsekének a határozottabb felszólításra 1669-ben Rómába távozott.⁹⁹ Az egyházmegye irányítását egyik emberére, Jan Kieremowiczra (Yovhannēs K'armatanenc') (1631–1678) hagyta, aki távozása után nem sokkal szembefordult az érsekkel.¹⁰⁰

A Propaganda Fide a beérkező jelentések tükrében Torosowicz érseket vizsgálóbizottság elé kívánta állítani, hogy beszámoljon a sajátos vezetési stílusáról. Ekkor már konkrétan felmerült Torosowicz leváltása is. Magának az érseknek a megjelenése is megdöbbenést váltott ki a szentszéki hatóságok részéről. Hatalmas díszkísérettel, 12 lóval befogott díszes hintóval érkezett meg Rómába. Viselkedése pedig olyan volt, mintha nem egy főpap, hanem egy nagyhatalmú világi uralkodó jelent volna meg színük előtt. Az érsek 7 évig tartózkodott Rómában, és a hosszas kivizsgálások

96 SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 317.

97 APF SOCG. Vol. 572. Fol. 278r.–279v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 535r.–526v., Fol. 602r.–610v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155r.–156v., Fol. 168r.–169r., Fol. 233r.–236v., Fol. 257r.–259v., Fol. 358r.–v. APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 345r.–346r.; APF Fondo di Vienna. Vol. 8. Fol. 74r.–77v.; ELTE EEK (= Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest). Coll. Hev. (= Collectio Hevenesiana). Cod. 16. Pag. 32.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81.

98 APF Lettere SC. Vol. 61. Fol. 149v.

99 PETROWICZ, *L'unione*, 246–247.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 305.

100 Kieremowicz Pidoux-val nagyon sokat dolgozott egy egységes örmény unitus miscikönyv megalkotásán is. Később a Propaganda Fide Hymeria címzetes püspökeként Moldvába akarta küldeni az ottani örmények katolizálása céljából, de kísérlete a szükséges felhatalmazások és pénz hiányában elbukott. APF SOCG. Vol. 120. Fol. 322r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 394r., Fol. 630r.–v., Fol. 631r.–v.; PETROWICZ, *L'unione*, 247–248.; RÓŠK'AY, *Žamanakag-rut' iwn*, 182.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 304.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 116.

során mindvégig tagadta, hogy újból az apostoli egyház híve lenne. Sőt, egyenesen kósza, alaptalan híresztelésnek tartotta, hogy 1652-ben titokban találkozott volna Konstantinápolyban az örmény egyházfővel, ahol a színe előtt megtagadta az egyházi uniót. Ezen túlmenően egyszerűen képtelenségnek, illetve vádaskodásnak tartotta azt, hogy ő a leMBERGI ÖRMÉNY KOLLÉGIUM tönkretételére törekedne.¹⁰¹

Az érseket végül nem váltották le. Ebben szerepet játszott, hogy III. (Sobieski) János (1674–1696) lengyel király követi révén járt közben a római pápánál, hogy Torosowiczot ne mentsék fel egyházi hivatalából. Sőt a lengyel uralkodó arra kérte a Propaganda Fidét, hogy az érseket küldjék vissza Lengyelországba, hogy inkább ott adjon számot a visszaéléseiről.¹⁰² Az Apostoli Szentszék részéről azonban az iránta érzett bizalom végleg megromlott. Ezért úgy határoztak, hogy 1675-ben Torosowicz érsek mellé két olyan örmény unitus papot neveznek ki püspöki rangban, akik képesek kordában tartani őt. A hivatalos indok a Propaganda Fide részéről azonban az volt, hogy az idős érseket egészsége miatt nem célszerű túlterhelni.¹⁰³ Egyikük az anyaországi születésű Vardan Hunanean (1644–1715), a másik személy pedig a leMBERGI származású Theodor Wardanowicz (1652–1700) volt. Ez a lépés ugyanakkor Torosowicz számára megalázónak bizonyult, de mivel nem volt mit tennie, el kellett fogadnia döntést. Sőt, jelen kellett lennie, amikor maga X. Kelemen (1670–1676) pápa Hunaneant Epiphania in Syria címzetes püspökének szentelte fel.¹⁰⁴ Az érsek két kíséreléssel együtt végül 1676-ban visszatért Lembergbe.¹⁰⁵

101 PETROWICZ, *L'unione*, 255–256.

102 PETROWICZ, *L'unione*, 266–270.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 305.

103 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 37r.

104 Wardanowicz végül nem kapott püspöki kinevezést. APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 207r.; APF Acta SC. Vol. 47. Fol. 210r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 270r.; APF SOCG. Vol. 454. Fol. 53r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 209r.–211r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 287r.–v.; PETROWICZ, *L'unione*, 295.; REMIGIUS RITZLER OFM CONV. – PIRMINIUS SEFRIN OFM CONV. (eds.), *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, Vol. 5., (1667–1730), PATAVII, 1952, 196, 243.; RÖŠK'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 183.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 305.; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, I.; NAGY KORNÉL, „Vardan Hunanean Iwóvi uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről”, in *Századok* 140 (2006) 1010–1011.; PELUSI, *Un Codice Marciano Armeno-Polacco*, 145.; PELUSI, *Quel libro*, 145–146.

105 Az unitus hitű örmény történetíró Rōšk'ay szerint személyesen Torosowicz szentelte fel Vardan Hunaneant püspökké, de ezt a legutóbbi kutatások ezt megcáfolták. APF CP. Vol. 22. Fol. 7r., Fol. 277r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 413r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 199r.–v., Fol. 200r.–v.; PETROWICZ, *L'unione*, 266, 297.; RÖŠK'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 183.

Pidoux atya az 1670-es évek közepén minden megtett annak érdekében, hogy a 1672–1673. év történései miatt kialakult helyzetet orvosolja. Mivel a régi oktatói gárda szétszéledt, Rómából a theatinus rend központjából új oktatókat kért.¹⁰⁶ Emiatt külön feszültség is támadt a rendközponttal, mert olyan tapasztalatlan rendtársakat kívántak küldeni Rómából, akik nem feleltek meg a rektor magas elvárásainak. Az új oktatók közül egyedül a milánói születésű Francesco Giambattista Bonesana CR (1649–1709) képezett kivételt, akit csakhamar Pidoux helyettese lett az Örmény Kollégiumban.¹⁰⁷ Az új oktatók többsége nem beszélt örmény nyelven, illetve problémák akadtak a teológiai felkészültségükkel is, miközben új növendékek érkeztek az oktatási intézménybe.¹⁰⁸ Ezért Pidoux páter több kérelmet küldött a római rendközpontba, illetve a Propaganda Fidéhez, de leveleire hallgatás vagy elutasítás volt a válasz.¹⁰⁹

Eközben Torosowicz érsek is, látva Pidoux szorult helyzetét, támadásba lendült. A rektornál jelezte, hogy az érsekség tulajdonában álló, és az Örmény Kollégium számára kölcsönbe adott épület használatát vissza kívánja venni. Ezen túlmenően Torosowicz a Pidoux-val szívélyes kapcsolatot kiépítő új érseki koadjutor, Vardan Hunanean püspök ellen fordult. Híveit ellene buzdította, és azt a kifogást emelte személye ellen, hogy nem is lembergi születésű örmény család sarja, hanem anyaországi származású, és római pápa csak azért nevezte ki mellé, hogy kémkedjen utána, illetve

106 BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 125–126.

107 APF Acta SC. Vol. 44. Fol. 247r.-v.; APF Acta SC. Vol. 45. Fol. 20r.-v.; APF Lettere SC. Vol. 64. Fol. 111v.–112/v.

108 1675-ben lett diákja az Örmény Kollégiumnak a moldvai születésű, de lengyel-örmény gyökerű és később címzetes püspöki címet is viselő Oxendio Stefanowicz Virziresco (1654–1715), aki három évvel később, 1678-ban a római Collegium Urbanumba folytatta tanulmányait. 1689-ben nagy szerepet játszott az erdélyi örmény egyházi unió létrejöttében. APF Acta SC. Vol. 51. Fol. 114r.-v., Fol. 154r.-v., Fol. 232r.-v., Fol. 255r.-v.; APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 207r.-v.; APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 60r.-v.; APF SOCG. Vol. 490. Fol. 110r.; APF SOCG. Vol. 491. Fol. 12r.-v., Fol. 13/v. APF SOCG. Vol. 492. Fol. 310/v., Fol. 313r.-v.; APF SOCG. Vol. 493. Fol. 30r.+Fol. 31/v., Fol. 376/v.+Fol. 377/v.+Fol. 378/v.; APF SOCG. Vol. 495B. Fol. 232r.–234/v.; APF SOCG. Vol. 497. Fol. 335r.-v.; APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 53r.-v., Fol. 54r.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 1/v.–2r.; APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 252r.-v.; APF Lettere SC. Vol. 74. Fol. 19r.-v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417r., Fol. 419r., Fol. 434r.-v.+Fol. 435/v., Fol. 457r., Fol. 462/v., Fol. 468r.–469/v., Fol. 488r., Fol. 490r., Fol. 498/r.-v.; APF Collegio Urbano (= Coll. Urb.). Vol. 1. Fol. 268r., Fol. 272/v.; APF Coll. Urb. Vol. 3. Fol. 472r.-v.; ARSI (= Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma) Fondo Austria. Historica. Vol. 155. Fol. 81/v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.

109 APF SC Coll. Var. Vol. 2. Fol. 154r., Fol. 156r.

aláássa az érseki tekintélyét.¹¹⁰ A másik egyházi személy – akit még Rómában rendeltek helynökké Torosowicz érsek mellé – Theodor Wardanowicz pedig nyíltan szembe fordult Hunaneannal, és az érsek támogatója lett.¹¹¹

A helyzet olyannyira tarthatatlanná vált Hunanean püspök számára Lembergben, hogy 1678-ban Konstantinápoly érintésével az anyaországi területekre távozott missziós munkára.¹¹² Vele tartott Pidoux atya is, aki megelégette a Lembergben kialakult állapotokat. Miután ugyanis kéréseit folyamatosan elutasították, illetve Torosowicz az Örmény Kollégium teljes ellehetetlenítésére törekedett, lemondott a rektori tisztségéről.¹¹³ Ugyanakkor erről a Propaganda Fidével nem egyeztetett, és a lemondását tartalmazó levelet már Konstantinápolyból küldte el Rómába.¹¹⁴ A Propaganda Fide viszonylag gyorsan döntött az utódlásáról. Francesco Martelli (1633–1717) varsói apostoli nuncius, Corinthus címzetes érseke javaslatára Pidoux korábbi helyettesét, Francesco Giambattista Bonesana atyát nevezte ki 1678-ban az Örmény Kollégium új rektorának.¹¹⁵

Az új rektornak is szembe kellett néznie elődje problémáival: az Örmény Kollégiumban uralkodó oktatóhiánnyal és Torosowicz érsek intrikáival. Mindenekelőtt a tanárhiányt kellett megoldania, mert rajta kívül, csupán egy rendtársa maradt. Ezért Bonesana páter 1678–1680 között több alkalommal is sürgette az Apostoli Szentszéket, hogy küldjön jól képzett oktatókat Lembergbe. A rektor először csupán kitérő válaszokat

110 PETROWICZ, *L'unione*, 300–301.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 305.

111 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 448/r.-v., Fol. 450/r.-v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 100/r.-v.; APF SC Fondo MPR (= Moscovia Polonia e Ruthenia). Vol. 1. Fol. 660/r.-v.; ATHANASIUS WELIKYJ (ed.), *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*, Vol. 3., (1665–1690), Romae, 1974, 165–167.

112 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 413r.-417v.; RÖŠK'AY, *Žamanakagrut' iwn*, 183; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 1.

113 APF Acta SC. Vol. 47. Fol. 225r.; APF SOCG. Vol. 471. Fol. 314r.; PETROWICZ, *L'unione*, 306–312.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 313.; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 68.; Pidoux atya mintegy 9 évet töltött el misszionáriusként az anyaországi örmény területeken. 1687-ben XI. Ince pápa (1676–1689) Bagdad címzetes püspökének nevezte ki. A felszentelésére csupán 1694-ben került sor Rómában. Ezzel egy időben ő lett a közel-keleti és az örményországi theatinus missziók vezetője is. Erről lásd még *Hierarchia Catholica*, 110.

114 APF Lettere SC. Vol. 67. Fol. 6/r.-v., Fol. 22/r.-v.; APF Coll. Urb. Vol. 2. Fol. 1r.

115 Bonesana atya 1691-ig volt az Örmény Kollégium rektora, később Caiazzo (1691–1695 között), majd Como püspöke lett (1695–1709 között). 1689-ben egy rövid ideig, ideiglenes jelleggel varsói interim apostoli nuncius is volt. Bonesanáról lásd még bővebben APF Acta SC. Vol. 51. Fol. 178/r.-v.; APF Acta SC. Vol. 61. Fol. 41/r.-v.; APF CP. Vol. 29. Fol. 332r.; APF Lettere SC. Vol. 67. Fol. 78/r.-v.; APF SC Coll. Var. Vol. 2. Fol. 162/r.-v.; *Hierarchia Catholica*, 134, 166.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 150, 152

kapott Rómából, majd lassan, egyenként delegáltak oktatókat az intézménybe.¹¹⁶

Mindeközben Torosowicz érsek erőszakkal el akarta venni az Örmény Kollégiumnak helyt adó épületet a városban, mondván, hogy azt ő csak átmenetileg adta oda a theatinusoknak 1664-ben. Bonesana rengeteget veszekedett az érsekkel, aki továbbra is azt gondolta, hogy a theatinusok az ő érsekségére pályáznak, és az Örmény Kollégiumban kifejezetten a személye ellen hergelik a növendékeket. Az egyre korosodó Torosowicz érsek továbbra is a theatinusok elűzésére, illetve az Örmény Kollégium megszüntetésére törekedett.¹¹⁷

Torosowicz érsek továbbra is régi keleti, és nem az unitus hagyományok szerint misézett. Ezt támasztotta alá Francesco Martelli nuncius, közvetlenül hivatali leköszönése előtti, 1680. évre datált jelentése is. E szerint a korosodó Torosowicz érsek Rómából történt visszatérését követően továbbra is folytatta „destruktív” tevékenységét. Engedélyezte, hogy a szentségeket a hagyományos régi örmény szokás szerint szolgáltassák ki a híveknek, és nem igazán foglalkozott úgymond a latin egyház által „eretneknek” minősített szokásokkal, holott korábban erre ígéretet tett a római pápának és Propaganda Fide bíborosainak is.¹¹⁸ Végül az Örmény Kollégium ellehetetlenítését megcélzó szándékát 1680-ban az akkor leköszönő Martelli nuncius, illetve az épp hivatalba lépő Opizio Pallavicini (1632–1700) varsói nuncius, Ephesus címzetes érseke erőteljes fellépésére hiúsította meg.¹¹⁹ Ennek értelmében az érsek elállt ebbéli szándékától, és hozzájárulását adta, hogy az épületet a Propaganda Fide megvásárolja az érsekségtől.¹²⁰ Ez az aktus végérvényesen majd 1681 decemberében történt meg.¹²¹ Így 1681-től kezdve Bonesana atya és rendtársai vezetésével zökkenőmentesen tovább

116 Ebben az időszakban érkezett többek között Sebastiano Maria Accorsi CR páter is, aki 1691-től 1704-ig irányította rektorként az Örmény Kollégiumot. Erről lásd még APF Acta SC. Vol. 49. Fol. 151r.-v.; APF Acta SC. Vol. 50. Fol. 27r.-28r.; APF Acta SC. Vol. 51. Fol. 28r.-v.; APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 196r.-v.; APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 153r.-155v.; APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 1r.-2/v.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 151.; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 71–74.

117 APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 10r.

118 APF Acta SC. Vol. 47. Fol. 225r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 225r.; PETROWICZ, *L'unione*, 307.; SCHÜTZ, *An Armeno-Kipchak*, 313.

119 APF Acta SC. Vol. 49. Fol. 27r.-28r.

120 APF Acta SC. Vol. 52. Fol. 155r.-156r.; APF SOCG. Vol. 484. Fol. 286r.; PETROWICZ, *L'unione*, 323.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 155.

121 APF Acta SC. Vol. 52. Fol. 122r.-v.

folyhatott az oktatás az Örmény Kollégium falai között.¹²² Sőt, akkor a Propaganda Fide határozott arról is, hogy mindvégig biztosítja anyagilag az intézmény működését, és így Lembergben és a Lengyel-Litván Unió területén kiteljesedhet a sok problémát és bosszúságot okozó érsek által megkezdett egyházi unió.¹²³ Arról is döntöttek Rómában, hogy 1681-től kezdve a végzett növendékeket a Clemente Galano által előírt, örmény unitus rítus, illetve a bevett latin szerint szenteljék fel. A szertartást Konstanty Samuel Lipski (1625–1698) akkori leMBERGI latin rítusú érsek és Pallavicini nuncius közösen végezték.¹²⁴ Torosowicz érsek áskálódásai és intrikái az Örmény Kollégium ellen az 1680. év végétől kezdve látványosan elmaradtak, amely elsősorban az érsek egyre inkább rosszabbodó egészségi állapotának volt köszönhető. Azonban erre az időre fogyott el a Propaganda Fide hosszú időn át tartó türelme is.

Francesco Martelli és Opizio Pallavicini varsói apostoli nunciusok hivatali idejük alatt egyértelműen az eltávolítását szorgalmazták. Ezt azzal indokolták meg, hogy az érsek rossz egészségi állapota nem teszi lehetővé, hogy ellássa egyházi hivatalának teendőit. A másik indok az volt, hogy Hunanean püspököt elűzte Lembergől. A harmadik pedig az volt, hogy az érsek mindent megtett annak érdekében, hogy a theatinusokat elűzze, és az Örmény Kollégiumot tönkretegyje, amelyekkel komoly károkat okozott az egyház számára. A Propaganda Fide megértette a nunciusok jelentéseit. Ezért 1680–1681 fordulóján döntött az érsek végleges eltávolításáról. Utódjául a már említett Vardan Hunanean püspököt nevezték meg, aki éppen akkor Örményországban térített nemzetársai körében.¹²⁵ Ezt a döntést viszont Torosowicz érsek már nem érte meg. Mielőtt megérkezett volna Rómából a felmentését tartalmazó okirat, 1681. március 21-én, hetvennyolc éves korban elhunyt, és a következő napon az érseki székesegyházban helyezték őt örök nyugalomra.¹²⁶ Bizalmasa, a sok bajt okozó Theodor Wardenowicz pe-

122 APF SOCG. Vol. 477. Fol. 150r.

123 APF SC Coll. Var. Vol. 2. Fol. 176r.

124 Érdekeség, hogy erről csak hat évvel későbbi, azaz az 1687. évre datált szentszéki dokumentumból értesülhettünk. Erről lásd APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 126r.–127r.; APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 41r.

125 Erről értesítették Pidoux-t is, aki viszont akkor már nem tartózkodott Lembergben. APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 10r.–11r., Fol. 107/v.–111r.

126 A nagyobb egyháztörténeti munkák Torosowicz érsek halálát az 1681. év októberére datálják, holott már márciusban eltávozott az élők sorából. A Propaganda Fide csupán 1681 augusztusában, illetve újból 1682 januárjában tárgyalta részletesen az érsek halálát, és annak körülményeit. APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 6/v.–7r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 287r., Fol.

dig Konstantinápolyba menekült a számonkérés elől.¹²⁷ Halálával és annak körülményeivel, hivatali visszaéléseivel, valamint az utódlásával kapcsolatban a Propaganda Fide általános ülései 1681–1684 között több alkalommal is részletesen foglalkoztak.¹²⁸ Mindenesetre az 1681. évre Torosowicz érsek halálával a zajos konfliktusok lecsendesedtek, és néhány esztendő múltán, az 1680-as évek végére a szentszéki dokumentumok már egy jól és egyszersmind gördülékenyen működő oktatási intézményről számoltak be.¹²⁹

Ugyanakkor Torosowicz érsek egy unitusnak egyáltalán nem nevezhető, és szervezetében, valamint tekintélyében teljesen szétesett és megtépázott érsekséget hagyott hátra.¹³⁰ Ezért személyét semmiképpen sem tekinthetjük az örménykatolikus (unitus) egyház megalapítójának. Halálát

347/r.-v., Fol. 353r., Fol. 361r.–362/v.; Rőšk'ay szerint Nikol Torosowicz példás erkölcsű és egyúttal szentéletű érsekként távozott el az élő sorából, és ő alapította meg az örménykatolikus egyházat. Megállapításai a legutóbbi kutatások fényében nem állták meg helyüket. Erről lásd RŐŠK'AY, *Žamanakagrat' iwn*, 184.; SCHÜTZ, *An Armenian-Kipchak*, 305, 313–314.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 56.

127 Wardanowicz igen érdekes pályát futott be Lembergől történő távozását követően. Nem sokkal később megtagadta unitus hitét, és I. Eliazár (Eliazar Ayntapc'i) (1682–1691) örmény katolikosz Erdély és Moldva örmény apostoli rítusú püspökévé nevezte ki, és szentelte fel. Az 1680-as években többször megkísérelte, hogy elfoglalja a hivatalát, de e szándékát a világi hatóságok és az Apostoli Szentszék sikeresen megakadályozta. Később meggondolta magát, majd Rómába távozott, ahol megtagadta keleti hitét, és újból letette a katolikus hitvallást. Ugyanakkor „szakadár” püspöki címéről lemondatták. Wardanowicz 1700-ban hunyt el, mint a római Egyiptomi Szent Mária örmény unitus templom parókusa. APF Acta SC. Vol. 59. Fol. 78r.–81/v.; APF Acta SC. Fol. 125r.–127/v.; APF SOCG. Vol. 507. Fol. 87r.–88/v., Fol. 93r.–94/v. APF SOCG. Vol. 509. Fol. 112/r.-v.; APF Lettere SC. 72. Fol. 5/v.–6/v., Fol. 176/v.–177r.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 177/v.–178r.; APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 98/v.–99/v.; APF Lettere SC. Vol. 79. Fol. 129r.–132r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 282r.; Fol. 310/r.-v., Fol. 434r., Fol. 469/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 51/r.-v., Fol. 69r., Fol. 70/r.-v., Fol. 71r.–72/v., Fol. 82r.–83/v., Fol. 86r.–87/v., Fol. 100r., Fol. 129r., Fol. 174r., Fol. 555r.; Erről lásd még KAMENIC', 257.; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 92–93.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 126–130.

128 Torosowicz halálát követően az örmény apostoli egyház Jan (Yovhannēs) Bernatowicz személyében új érseket nevezett ki, és szentelt fel. Azonban Opizio Pallavicini nuncius és Francesco Giambattista Bonesana rektor sikeresen megakadályozták, hogy keleti (apostoli) hitvallású örmény főpap elfoglalja a székhelyét Lembergben. Erről lásd APF SOCG. Vol. 488. Fol. 274/r.-v., Fol. 285r.; APF CP. Vol. 29. Fol. 119r.–122r.+Fol. 122/v.; APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 70/v.–71r.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 217/v.–218r., Fol. 223/r.-v., Fol. 226/v.–227r., Fol. 234/r.-v.; APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 98/v.–99/v.; ASV ANV. Vol. 177. Fol. 144/r.-v., Fol. 146/v. ; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 375/r.-v.; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 3–5.; NAGY, *Az erdélyi örmények*, 93–94.

129 APF Acta SC. Vol. 59. Fol. 83r.; APF SOCG. Vol. 487. Fol. 64/r.-v.+ Fol. 70/v.; APF Lettere SC. Vol. 77. Fol. 10r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 53r., Fol. 55r.; BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian and Armenian Pontifical*, 161.; PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia*, 69–71.

130 APF CP. Vol. 29. Fol. 165/r.-v., Fol. 629/r.-v.; ASV ANV. Vol. 177. Fol. 161/v.–162/v.

követően nem sokkal a szentszéki dokumentumok továbbra is kaotikus állapotokról számoltak be az unitus egyházban.¹³¹ Torosowicz érsek utódja 1681-ben a már említett Vardan Hunanean lett, aki örményországi missziója miatt csak 1686-ban foglalta el ténylegesen érseki hivatalát, és közel 30 évig tartó hivatali ideje alatt kiterjesztette és megerősítette a Lengyel-Litván Unió területén élő örménység egyházi unióját és az örménykatolikus egyházat. Ebben pedig a leMBERGI ÖRMÉNY KOLLÉGIUM vezetése mindvégig partnere és támogatója maradt.¹³²

4. ÖSSZEZÉS

Az oktatási intézmény 1664. évi megalapítása mindenképp fordulópontot jelentett a leMBERGI ÖRMÉNY egyházi unió megerősítésében. Az ÖRMÉNY KOLLÉGIUM idővel Torosowicz érsek kiszámíthatatlan egyházpolitikájának megbízható és kiszámítható ellensúlya lett. Tevékenységével megszilárdította az egyházi uniót, és gyakorlatilag megalapította az örménykatolikus egyházat. Az ott oktató theatinus atyák a teológia mellett nagy hangsúlyt fektettek a nyelvek- és a történelem oktatására. Falai között olyan nagy tudású szerzetesek tanítottak, mint például Clemente Galano, Louis Marie Pidoux d'Olon vagy Francesco Giambattista Bonesana, akik nemcsak egy oktatási intézmény alapításában és működtetésében vettek részt, hanem egy igazi tudományos műhelyt hoztak létre: a kor színvonalán tudományos munkákat jelentettek meg az örmény nyelvről, történelemről és kultúráról.¹³³ Az ÖRMÉNY KOLLÉGIUM alapítása idővel érezte pozitív hatásait is. Az oktatási intézmény fontos kezdeményezője és támogatója lett az anyaországi, az erdélyi és a moldvai örmények körében meginduló katolikus misszióknak.¹³⁴ Ezen felül az ÖRMÉNY KOLLÉGIUM támogatta az

131 APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 59/v.-60r., Fol. 61/r.-v.

132 APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 248/r.-v.; APF SOCG. Vol. 484. Fol. 282r.-283/v., Fol. 285/r.-v.; APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 6/v.-7r., Fol. 83/v.-84r.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 57/r.-v.; APF Lettere SC. Fol. 123r.-124r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 318r.-319r., Fol. 371r.-372r., Fol. 378r.-381/v., Fol. 462r., Fol. 465/r.-v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 134r.-135r.; APF SC Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 179/r.-v.; AAV ANV. Vol. 177. Fol. 126/v.-128r., Fol. 129/v., Fol. 131r.; AAV Segretaria di Stato, Polonia. Vol. 185. Fol. 6/v.-7r.

133 Többek között lásd ezt CLEMENS GALANUS, *Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana*, Vol. 1-2., Romae 1661-1690.

134 APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 1/v.-2r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 370/r.-v., Fol. 378r.-381/v.

unitus mechitarista (másik nevükön az örmény bencések) szerzetesrend megalapítását, valamint az örménykatolikus katolikoszátus felállítását az Oszmán Birodalom területén. A lemergi Örmény Kollégium a 17–18. században biztosította a Lengyel-Litván Unió területén és Erdélyben az örmény unitus klérus utánpótlását, majd pedig 1709-től kezdve a görögkatolikus rutének előtt is megnyitotta kapuit.¹³⁵ Ezáltal fontos szerepet játszott Galícia és Kárpátalja görögkatolikus papságának az utánpótlásában is. Ezért bátran és szilárdan kijelenthetjük, hogy a lemergi Örmény Kollégium nemcsak az örménykatolikus egyház vagy a modern armenológia bölcsőjévé vált, hanem mellszélességgel támogatta a galíciai és kárpátaljai (felső-magyarországi) görögkatolikus egyházat is.

¹³⁵ EDWARD TRYJARSKI, „Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczakim Ormian polskich III – Katalogi alumnów Kolegium teatyńs we Lwowie”, in *Rocznik Orientalistyczny* 24 (1961) 43–96.